

В. Є. КИРИЧЕНКО

**ВЛАШТУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО КРЕДИТУ ДЛЯ ДВОРЯНСТВА
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ПОРЕФОРМЕНИЙ ЗАКОНОТВОРЧИЙ ДОСВІД)**

Стаття присвячена проблемі розробки та прийняття Положення про Державний дворянський земельний банк. Розглядається участь різнорівневих консервативних та ліберальних владних структур у законотворчому процесі та впливу на нього громадської думки.

Ключові слова: суспільна думка, дворяни, іпотека, правотворчість, законопроект.

Статья посвящена проблеме разработки и принятия Положения о Государственном дворянском земельном банке. Рассматривается участие разноуровневых консервативных и либеральных властных структур в законотворческом процессе и влиянии на него общественной мысли.

Ключевые слова: общественная мысль, дворяне, ипотека, правотворчество, законопроект.

The article is devoted to the problem of development and adoption of Regulation about Noblemen land bank. Here we can see the conservative and liberal participation of authoritative structures of different levels in the law making process and in the effect on it of social opinion.

Key words: social conception, noblemen, hypothec, lawmaking, draft law.

Іпотечне кредитування й ефективне сільське господарство – надактуальні завдання для України на цей час. Українська держава не зможе обійтись без використання різноманітних можливостей цивілізованої іпотеки, яка покликана стати підґрунтям державної аграрної програми для виведення із занепаду сільськогосподарського сектора економіки. І в цьому сенсі дослідження власного досвіду розбудови державних іпотечних установ, зокрема й Державного дворянського земельного банку, має не тільки наукове, але і практичне значення. Насамперед особливу зацікавленість викликають правові аспекти цього складного процесу, бо саме вони тривалий час залишалися поза увагою науковців. В існуючій історіографії, як-от дореволюційній, радянській або сучасній, взагалі відсутня монографічна література, присвячена безпосередньо Дворянському банку, а ті студії,

що посеред іншої розглядають і цю проблематику, мають переважно загальноісторичну та економічну спрямованість і, на наш погляд, є певною мірою фрагментарними. До найбільш предметних і таких, що безпосередньо присвячені проблемі заснування дворянського пільгового іпотечного кредиту, слід віднести публіцистику 80-х років XIX ст. та офіційно-довідкові видання¹, торкалися цього питання й дореволюційні економісти, навіть з елементами історичних екскурсів². Більшість досліджень радянських часів дуже фрагментарно висвітлювали діяльність Дворянського банку³. З приємністю слід відзначити сучасне посилення наукового інтересу до питань державного іпотечного кредитування у пореформені часи, в тому числі й правової спрямованості⁴.

Проблема доступності поземельного іпотечного кредиту в Російській імперії залишалась актуальною протягом усієї її історії. Не обділена землею країна була традиційно бідна на капітал. Майже до середини XIX ст. земельна власність в державі зосереджувалась переважно в руках привілейованого стану – дворянства. В умовах економічної системи, що базувалася на кріпосному праві, сама по собі земля, без кріпаків, що працювали на ній, власної цінності майже не мала. Проте вже на той час державна влада усвідомлювала потребу у включенні землі в економіку країни, для чого землею потрібно було «оживити» інвестиціями, без яких неможливий розвиток ні сільського господарства, ні торгівлі та промисловості. Зорієнтована на це система казенних банків, що розбудовувалась протягом XVIII ст. та поширювала свою діяльність на українські землі, налічувала дві потужні кредитні установи – державні Позиковий⁵ та Комерційний⁶ банки, що підпорядковувались Міністерству фінансів. Місцевий рівень системи був репрезентований наказами громадської опіки, що перебували у віданні Міністерства внутрішніх справ, правоздатність яких дозволяла видавати іпотечні позики⁷.

За твердженням Й. Ф. Гіндіна, іпотечний кредит існував у кріпосницькій облоноці, з розрахунку кількості кріпосних у «населеному мастьку» і як один із заходів допомоги держави поміщикам та їх збагачення⁸. А відтак розмір позики, що надавалась дворянству, визначався не вартістю землі як такої, а вартістю «кріпосної душі», і предметом забезпечення була не земля, а земля з прикріпленими до неї селянами. Зорієнтоване кредитування було виключно на дворянський стан, що зумовлювалось політичною системою імперії.

Величезні бюджетні кошти напередодні реформи, витрачені на підтримку помісного дворянства, «було роздано у вигляді невиробничих позичок кріпосникам-поміщикам 425 млн. руб., які після реформи 1861 р. на 75 % були «покриті» викупними позичками, а решта позичками в пореформених земельних банках»⁹.

Визначаючи оцінку банківської системи першої половини XIX ст., О. М. Головкин зауважував: «Державні банківські структури першої половини XIX ст., зі слабкою правовою основою діяльності, з відсутністю належного ринку для реалізації послуг кредиту, нічим не могли зарадити державі в умовах фінансової, у тому числі банківської кризи, що сталася у Російській імперії в роки Кримської війни»¹⁰.

Реформа 1861 р. підірвала панщинну систему поміщицького господарства, що спиралася на: натуральне виробництво, прикріплення селян до землі, позаекономічну, тобто правову, залежність селянина від поміщика. Помісне дворянство втратило юридичні права над селянами і було змушене перебудувувати своє господарство на капіталістичний лад. Реформа породила малорухливу та повну внутрішніх суперечностей конструкцію, що зберігала кріпосницькі пережитки в

економіці, існування яких забезпечувалось позаекономічно, всією міццю державного апарату царату. Між тим, за нових умов єдина можливість збереження за дворянами своїх економічних і політичних позицій полягала у буржуазній перебудові поміщицьких латифундій. У цій ситуації царський уряд, з одного боку, почав стримувати процес розвитку капіталізму, щоб він не набув масштабу, який би загрожував насильницьким знищенням інституту помісного землеволодіння, а з іншого – вдавався до спеціальних заходів, що ставили за мету забезпечити капіталістичну еволюцію народного господарства до рівня, необхідного для переведення поміщицьких маєтків на капіталістичний лад.

За відомостями окладних книг Харківської земської управи, які були наведені Є. Гордієнком в 1885 р. у Харківському дворянському зібранні, дворянське землеволодіння у Харківському повіті, протягом 17 років (з 1867 р. – року відкриття земських установ до 1884 р.) скоротилося зі 136 маєтків до 95, тобто на 30 %, зрівнявшись з недворянським, яке за цей же час збільшилось до 94. На такий же відсоток скоротилася й кількість землі, що належала дворянам, – з 78 435 дес. до 55 619 дес¹¹. За прогнозами Є. Гордієнка, при збереженні існуючої динаміки через 40 років дворянське землеволодіння мало зовсім зникнути в Харківському повіті. Щодо урядових заходів, спрямованих на перебудову дворянських господарств, то автор надавав подвійну оцінку, зазначаючи, що вони спричинили стільки ж шкоди, скільки й користі¹².

У перші пореформені роки уряд не мав перспективної програми дій; наявним було лише сподівання на те, що все повинно владнатися саме по собі, про що свідчить обговорення у 1866 р. в Комітеті фінансів і Раді Міністрів записки міністра фінансів М. Х. Рейтерна. Всі зусилля урядовців були спрямовані лише на ситуативне здолання державного дефіциту¹³. Більш того, інтенсивний розвиток на початку 60-х років таких капіталістичних інститутів, як банківництво, акціонерний рух, відчутно налякали владу, і на початку 1870-х років уряд вдався до заходів, що утруднили банківське й акціонерне засновництво.

Незавершеність та незадоволеність – так можна визначити ситуацію, що склалася у країні на рубежі 80-х років XIX ст. «Хвилина розчарування», яку передбачав Олександр II, розтягнулася на десятиліття. Остаточне усвідомлення того, що Великі реформи не виправдали покладених на них сподівань, прийшло під час національної кризи, яка спостигла імперію після російсько-турецької кампанії 1877–1878 років. Це була справжня фінансова катастрофа, яку, закономірно, супроводжували економічні потрясіння. Село спіткала міжнародна аграрна криза, наслідком якої стало падіння закупівельної ціни на зернові, скорочення посівних площ, розорення численних селянських та поміщицьких господарств.

У кризовому стані перебувала і державна влада, нездатна вирішити внутрішні проблеми. Після убивства Олександра II противники ліберального політичного курсу взяли гору і спрямували свої зусилля на забезпечення щедрою фінансовою допомогою дворянства, що поступово занепадало. Видання маніфесту 29 квітня 1881 р.¹⁴ визначило вектор урядової політики – забезпечити державну охорону помісного землеволодіння і політичної влади поміщиків.

З міст на адресу царя та Міністерства внутрішніх справ надходили численні клопотання дворянських губернських і повітових зібрань щодо дарування помісному дворянству пільгового поземельного кредиту. Серед українських губерній Харківське дворянське зібрання разом із земськими зборами губернії підтримало прохання щодо влаштування державного кредиту. У зверненні, зокре-

ма, відзначалось, що поземельний кредит приватних земельних банків не відповідає дійсній прибутковості маєтків і слугує лише розоренню поміщиків. Тому дворянство потребує влаштування державного поземельного кредиту на умовах його дореформеної організації за зразком Позикового банку або Приказів громадської опіки¹⁵.

Полтавський предводитель дворянства кн. О. В. Мещерський у листі до міністра фінансів М. Х. Бунге зауважував, що державний земельний банк допоможе землевласникам лише в тому випадку, якщо буде діяти за принципом «винагороди», для чого держава «повинна піти на матеріальні пожертви»¹⁶.

Наприкінці 1883 р. дворянське зібрання Орловської губернії звернулося до Олександра III із всепідданішим проханням, у якому звертало увагу імператора на скрутне становище поміщицьких господарств та клопоталося щодо дарування дворянству державного довгострокового кредиту на пільгових умовах, а також про надання позичальникам земельних банків можливості конвертувати свої борги у менш обтяжливі¹⁷.

Прохання було прийнято з розумінням, і сьогодні всім відома резолюція, яка власноруч була написана царем на проханні: «Дійсно, час нарешті зробити що-небудь, щоб допомогти дворянству». Міністр фінансів отримав пряму цареву вказівку «щодо заснування державної установи для відкриття землевласникам кредиту на більш вигідних, ніж ті, що існують нині, умовах»¹⁸.

Приступивши до реалізації монаршої волі, М. Х. Бунге, скориставшись нагодою – проведенням у січні 1884 р. п'ятого з'їзду представників земельних банків, звітав на засідання для обміну думками з приводу заснування нової установи. Перше, в чому запевнив міністр фінансів делегатів з'їзду, – це у відсутності в уряді намірів порушувати законні інтереси існуючих кредитних установ. Організаційно-правова форма майбутнього Державного земельного банку ще не була визначена, й очільник фінансового відомства зауважив, що цей вибір буде залежати від того, як з'їзд поставиться до намірів уряду влаштувати для землевласників кредит на більш вигідних умовах.

Обговоривши питання про заходи щодо здешевлення земельного кредиту, представники земельних банків висловили своє ставлення до цієї проблеми у записці від 14 травня 1884 р. Зокрема, банкіри відзначали, що земельні банки від часу їх заснування ніколи не відходили від намагання здешевити кредит та полегшити фінансовий стан клієнтів. Щодо існуючих звинувачень у дорожнечі та обтяжливості позик, то причини цього полягають не в зажерливих прагненнях банків, а в тих правових умовах, які поза волею банків, по-перше, впливали на незручність позик для землевласників і, по-друге, перешкождали банкам полегшити їх.

Підсумовуючи ці роздуми, з'їзд відзначив, що за існуючих умов земельні банки не мають ніякої практичної можливості полегшити становище позичальників. Проте якщо уряд бажає здешевити кредитні кошти, то, окрім задоволення різного роду клопотань, що вже були заявлені банкірами, з'їзд визнав за доцільне вимагати таких заходів: запровадити іпотечну систему, яка б забезпечила виконання зобов'язань за договором позики; встановити урядовий контроль за діяльністю банків, не в сенсі існуючого формального спостереження за ними як ознаки недовіри, що підриває авторитет банків, а в сенсі органічного поєднання з ними, яке тягне за собою певну моральну довіру і гарантію уряду щодо діяльності земельних банків; дозволити банкам емісію заставних листів, яка не в 10 разів переви-

щю «складочний» капітал, як на той час, а в 15 і навіть у 20 разів, як у більшості закордонних банків; надати полегшення позичальникам у сплаті гербових зборів; зрівняти заставні листи акціонерних банків у правовому статусі із заставними листами та облігаціями інших іпотечних установ; дозволити випуск заставних листів без визначення в них строків випуску і погашення; забезпечити права власників заставних листів на пред'явника від вимог сторонніх третіх осіб, що заявили про втрату або крадіжку належних їм цінних паперів.

За умови виконання урядом усіх запропонованих заходів представники банків вважали за можливе здешевити земельний кредит на 1,5 %, тобто з існуючих 8,5 % знизити до 7 %.

Що ж до питання про можливість здешевити кредит завдяки заснуванню Державного земельного банку, то така можливість, на думку депутатів з'їзду, обумовлена тим характером, який буде наданий новій іпотечній установі.

У разі, якщо Державний земельний банк, спираючись на підтримку уряду, буде підкріплювати свій капітал із загальних ресурсів держави, то з'їзд не має сумнівів, що така установа може запропонувати землевласникам умови кредиту, які приватні банки надати не можуть¹⁹.

Отже, представники приватного іпотечного банківництва визнавали потенційну можливість здешевлення кредиту, однак висунуті ними умови були неприйнятними для уряду. Узяти на себе гарантійні зобов'язання по операціях банків і не мати абсолютного контролю над справою та впливу на неї уряд не міг собі дозволити.

Не знайшовши порозуміння і не здобувши очікуваної підтримки від приватних банків, Міністерство фінансів самостійно приступило до розробки проекту положення про Державний земельний банк. Безпосередньо цим зайнялась комісія, сформована міністерством, головним чином це були управляючий Селянським банком С. Е. Картавцов та майбутній управляючий Державним банком Ю. Г. Жуковський.

Консервативне оточення царя з насторогою і підозрою поставилось до діяльності комісії. Друг юності Олександра III – кн. В. П. Мещерський у листопаді 1884 р. попереджав імператора, що до складу комісії увійшли особи «безумовно червоного спрямування», які замислюють «фатальний і зухвалий замах обманути наміри і бажання государя»²⁰. І треба зауважити, що ґрунт під цими побоюваннями існував. Законопроект, підготовлений на початок 1885 р., відбивав ліберальні погляди очільника фінансового відомства імперії.

Звісно, запропонований проект положення не міг подобатись представникам консервативної партії. В. П. Мещерський згадував, що свого часу М. Х. Бунге висловлювався щодо дворянства як щодо «вимираючого» стану, якому вже неможливо повернути його спроможність і його майнову самостійність, а частково й політичну²¹. Навряд чи можна вкласти ці слова в уста міністра фінансів, однак, як ми бачимо, розроблений його відомством проект положення не передбачав становості цієї кредитної установи. Пропонувалось ліквідувати Селянський поземельний банк, влаштувавши спільну для дворян і селян установу довгострокового кредиту²². Також М. Х. Бунге категорично відкидав імовірність надання позик за рахунок Державного казначейства і вважав неможливим влаштування державного іпотечного кредитування на зразок дореформених казенних кредитних установ²³. Дворянський банк «ніяк не повинен розраховувати на безповоротну допомогу з державного казначейства і буде утримуватись власним коштом»²⁴.

Після розробки комісією проекту Положення про Державний земельний банк його обговорення відбулося в Особливій нараді під головуванням самого М. Х. Бунге. Більшість учасників наради позитивно сприйняла розроблений законопроект, однак очільники губернського дворянства, і зокрема предводитель Харківського дворянства – О. Р. Шидловський, виступили з різкою критикою пропозицій Міністерства фінансів. Лідер харківського дворянства зауважував: «Причина, що спонукає до влаштування державного земельного кредиту, полягає у вкрай скрутному становищі, в якому перебувають землевласники, маєтки яких заставлені в існуючих тепер земельних банках». Потрібні невідкладні заходи для того, щоб «звільнення земельної власності від тягаря умов, у які вона поставлена руйнівністю боргів, що її обтяжують, здійснилося з тією швидкістю, яка обумовлена важливістю справи, необхідно діяти невідкладно, щоб зупинити швидко зростаюче погіршення справ»²⁵. Вихід із ситуації, що склалася, критики проекту бачили в загальній і невідкладній перезаставі всіх заставлених у приватних іпотечних установах маєтків у державному земельному банку. Враховуючи, що запропонована перезастава земельної власності потребувала значних коштів і не могла бути проведена за рахунок лише власних ресурсів банку, від держави вимагали певної жертвності. Щоб покрити витрати держави з перезастави, О. Р. Шидловський пропонував провести емісію кредитних білетів на всю суму заборгованості приватного землеволодіння²⁶.

Представляючи в Державну Раду законопроект, М. Х. Бунге у своєму поданні від 22 лютого 1885 р. № 2061 наполягав, що проблема підтримки землевласників шляхом улаштування для них дешевого кредиту не повинна вирішуватись за рахунок матеріальних потерь з боку держави. Слід безумовно усунути будь-які сподівання щодо видачі землевласникам позик із власних коштів казначейства або з інших сум, що є в розпорядженні уряду, бо, по-перше, в такий спосіб неможливо задовольнити потреби в кредиті в скільки-небудь широких розмірах, а, по-друге, сам цей спосіб невідворотно пов'язаний із збільшенням податкового тиску. Підсумовуючи, міністр зазначав: «яким бажаним не є здешевлення кредиту, ні в якому випадку воно не повинно бути досягнуто шляхом обтяження решти класів населення»²⁷.

Проте в умовах, коли найближче оточення Олександра III прагнуло повернення до зручних умов дореформеного станового державного кредиту, сподіватися на затвердження ліберальних пропозицій Міністерства фінансів не доводилось. З урядовців М. Х. Бунге підтримав лише міністр юстиції Д. М. Набоков. Прибійники «сильної» влади міністр внутрішніх справ гр. Д. А. Толстой та його заступник І. М. Дурново у своєму відгуку на проект від 20 березня 1885 р.²⁸ зазначали: якщо погодитись із запропонованими умовами, банк не буде відповідати своєму призначенню, – й висунули вимогу надати дворянству вигідні умови кредитування²⁹. Такої ж позиції тримався й очільник третього ключового урядового відомства – Міністерства державного майна М. М. Островський³⁰.

22 лютого 1885 р. проект почав розглядатися Державною Радою. Головним критиком положення в Раді став товариш міністра внутрішніх справ І. М. Дурново³¹. Надаючи оцінку проекту, товариш міністра зазначав, що він не повною мірою відповідає первинній думці – «дарування пільгового кредиту власне помісному дворянству». Покладаючи провину за скрутне становище землевласників на акціонерні земельні банки, І. М. Дурново наполягав на найшвидшому переведенні боргів дворян до державної кредитної установи³².

У пресі, свою незгоду з бунгівським підходом до допомоги дворянству висловлювали вже цитований В. П. Мещерський та редактор «Московських відомостей» М. Н. Катков. Останній зауважував, що злиття двох банків начебто зумовлює питання щодо переходу дворянських маєтків у селянський стан³³. Коментуючи ситуацію, що склалася навколо проекту положення, С. Ю. Вітте писав: «Уся історія Дворянського банку являє собою суцільний ланцюг різноманітних клопотань щодо пільг Дворянського банку на користь клієнтів дворян і скарг на управляючих Дворянським банком. В тому сенсі, що вони – вороги дворянства, тому що не надають очікуваних пільг»³⁴.

У своєму нарисі Я. І. Печерін лаконічно зауважує, що в Державній Раді були внесені деякі зміни³⁵. А сучасний дослідник С. С. Акманов взагалі стверджує, що саме «Міністерство фінансів відмовилось від ідеї заснування поземельного банку для всіх станів»³⁶. Насправді проекту довелося пройти справжнє консервативне чистилище. Перероблений законопроект отримав назву «Положення про Державний дворянський земельний банк»³⁷.

З приводу столітнього ювілею Жалуваної грамоти дворянству 21 квітня 1885 р. відбулося оприлюднення рескрипту «Благородному Російському дворянству», який у черговий раз проголосив неухильність продворянського політичного курсу уряду. Текст рескрипту належить перу лідера консерваторів, політичному раднику Олександра III, обер-прокурору Синоду К. П. Победоносцеву. Його головна ідея – це відновлення «провідного місця» дворянства в економічному і політичному житті Росії. Саме іпотечний кредит, на думку імператора та його консервативного оточення, повинен відіграти в цій справі вирішальну роль. Із заснуванням державного поземельного банку для помісного дворянства безпосередньо пов'язувалась доля самодержавства в імперії. З цього приводу слід зазначити, що у світі взагалі відсутній досвід, коли б за допомогою поземельного кредиту держава вирішувала свої внутрішні проблеми. Підписанням рескрипту Олександр III підтвердив свій намір заснувати банк для пільгового кредитування дворянства³⁸. У цьому акті присутня певна історична паралель, бо разом із Жалуваною грамотою дворянству Катерина II заснувала Державний позиковий банк для можливості дворянам реалізувати свої привілеї.

Ознайомлення суспільства з рескриптом викликало жваве обговорення. Цікавою з цього приводу є точка зору В. П. Мещерського, який у той час писав: «У Державній Раді, в середовищі головних її мудреців, що являли собою ліберальну партію, чулися такі міркування: це рескрипт мертвому, або та ж думка іншими словами: красиво-то красиво, тільки як епітафія, тощо». Проте чверть століття потому редактор консервативного журналу «Громадянин» зазначав: «Доводиться з безутішною скорботою свідчити, що були праві ті, хто в день появи рескрипту російському дворянству називали його відозвою до мерця»³⁹.

Саме в цей час – 18 і 23 квітня 1885 р. – проект розглядався в Об'єднаному присутстві департаментів державної економії, законів, цивільних і духовних справ. Допрацьований Міністерством фінансів проект, у цілому, був позитивно сприйнятий департаментами. Проте більшість в об'єднаних департаментах не погодилась із пропозицією щодо видачі позик представникам інших станів. Положення повинно поширювати свою дію лише на дворян, вирішили департаменти. Також більшість вимагала усунути пропозицію Міністерства фінансів щодо надання збільшених позик лише власникам, що ведуть господарство, бо навряд чи є підстави позбавляти дворян, маєтки яких передані в оренду, права на отриман-

ня збільшених позик, особливо для перезастави. Таке обмеження «незручне у практичному застосуванні» у зв'язку з тим, що в переважній частині великих дворянських маєтків ведеться змішане господарство⁴⁰.

Загальне зібрання Державної Ради, що обговорювало проект 20 травня 1885 р., ще більш жорстко поставилося до визначення суб'єктного складу – кредити повинні надаватися виключно потомственным дворянам-землевласникам⁴¹. Особи, що були пожалувані особистим дворянством і не передавали свого дворянського достоїнства у спадщину, а відтак не утворювали дворянських родів, позбавлялись пільгового кредитування, бо метою, створеної кредитної установи було полегшити помісним дворянським родам збереження належних їм вотчин за своїми нащадками⁴².

3 червня 1885 р. думка Державної Ради щодо Положення про Державний дворянський земельний банк та Розклад посад цього банку отримала височайше затвердження Олександра III⁴³.

Розробка та прийняття установчого документа державної дворянської іпотечної установи проходили в безкомпромисному протистоянні ліберальних і консервативних сил суспільства. За правовим становищем було створено не просто становий, а вузькостановий банк, що надавав послуги не дворянам узагалі, а лише тим із них, хто належав до її спадкової частини. Підкреслимо, що у світовій правовій практиці відсутній досвід, коли держава вирішувала свої політико-економічні проблеми за рахунок влаштування установи іпотечного кредиту. Таким чином, це певною мірою явище унікальне. А відтак і деякі його складові теж не є традиційними для банківництва. Окрім юридично закріпленої в статуті мети неводстворюваного банку, що визначалась як «надання довгострокових позик», уряд сподівався – завдяки використанню цього інструмента – ще й на визволення дворянської земельної власності з правових лабет заставних угод приватних кредитних установ та лихварства. Тому, окрім фінансово-кредитної функціональної спрямованості з елементами благодійності, від цього банку очікували й земельно-мобілізаційних зусиль.

Проте, незважаючи на зусилля консерваторів від уряду, їх лобювання та безпосередній тиск на Олександра III, М. Х. Бунге зі своїми соратниками все ж таки вдалося заснувати Дворянський банк як звичайний кредитний інститут⁴⁴ та законодавчо відірвати його від прямого об'єднання з державною скарбницею.

1. Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. – Вып. 3. – М., 1887; Мещерский В. П. Письма отца к сыну (старого правоведа к новому) и сына (министра) к отцу (Из прошлого). – СПб., 1897; Мещерский В. П. Мои воспоминания. – СПб., 1912; Государственный дворянский земельный банк, 1885–1910. – СПб., 1910. 2. Печерин Я. И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. – СПб.: Тип-я В. Ф. Киршбаума, 1904; Мигулин П. П. Наша банковская политика (1729–1903). – Х.: Печатное дело, 1907. 3. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892). – М.: Госфиниздат, 1960. 4. Акманов С. С. Государственный дворянский земельный банк в системе кредитных учреждений в дореволюционной России // Сибирский юридический вестник. – 1998. – № 2; Степанов В. Л. Н. Х. Бунге: Судьба реформатора / Институт российской истории РАН. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – 398 с.; Проскуракова Н. А. Земельные банки Российской империи. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 520 с.; Головки О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.):

історико-правове дослідження. Монографія. – Х.: СІМ, 2005. – 412 с. **5.** *Именной, данный Сенату манифест. – О переименовании Санктпетербургского банка для дворянства, Государственным заемным банком // ПСЗ – I. – Т. XXII. – 1786. – № 16408.* **6.** *Устав Государственного коммерческого банка // ПСЗ – I. – Т. XXXIV. – 1817. – № 26837.* **7.** Учреждения для управления губерниями Всероссийской империи // ПСЗ – I. – Т. XX. – 1775. – № 14392. – Гл. I. – Ст. 38, 39. – Гл. XXV. – Ст. 378–394. – Гл. XXVIII. – Ст. 411. – Гл. XXIX. – Ст. 429–431. **8.** *Гиндин И. Ф.* Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1997. – С. 473. **9.** *Хрулев С. С.* Наш ипотечный кредит: Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1898. – С. 6, 7; *Гиндин И. Ф.* Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1997. – С. 479. **10.** *Головко О. М.* Финансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Монографія. – Х.: СІМ, 2005. – С. 255. **11.** *Гордиенко Е.* Настоящее положение дворянского землевладения (Записка, читанная в Харьковском дворянском собрании в 1885 г.). – Х.: Тип. Губ. Правления, 1886. – С. 2–3. **12.** Там само. – С. 17. **13.** *Шенелёв Л. Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. – Л., 1981. – С. 102–106. **14.** *Манифест.* – О призыве всех верных подданных к служению верою и правдою Его Императорскому Величеству и Государству, к искоренению гнусной крамолы, к утверждению веры и нравственности, доброму воспитанию детей, к истреблению неправды и хищения, к водворению порядка и правды в действии учреждений России // ПСЗ – III. – Т. I. – 1881. – № 118. **15.** *Печерин Я. И.* Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. – С. 94–95. **16.** *Проскурякова Н. А.* Земельные банки Российской империи. – М.: Российская политическая энциклопедия РОССПЭН, 2002. – С. 237. **17.** *РГИА.* – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 21–26; *Печерин Я. И.* Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. – С. 94. **18.** *Государственный дворянский земельный банк, 1885–1910.* – СПб., 1910. – С. 7. **19.** Див.: *Записки об удешевлении кредита в акционерных земельных банках [текст] / Комитет съездов представителей учреждений.* – М.: Российская политическая энциклопедия РОССПЭН, 1998. – С. 187. **20.** *Мещерский В. П.* Мои воспоминания / В. П. Мещерский. – СПб.: Фото-цинко-хромолито-тип. Ф. Кройс, 1897–1912. – Ч. III. : (1881–1884 гг.). – 1912. – С. 223. **21.** *РГИА.* – Ф. 1152. – Оп. 10. – Спр. 281. – Арк. 65–70. **22.** *РГИА.* – Ф. 593. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 34–36. **23.** *Отчет по Государственному Совету за 1885 год.* – СПб.: Государственная Типография, 1887. – С. 286. **24.** *РГИА.* – Ф. 1152. – Оп. 10. – Спр. 281. – Арк. 51, 73–75. **25.** *РГИА.* – Ф. 1152. – Оп. 10. – Спр. 281. – Арк. 75–81. **26.** *РГИА.* – Ф. 1152. – Оп. 10. – Спр. 281. – Арк. 50. **27.** *РГИА.* – Ф. 1152. – Оп. 10. – Спр. 281. – Арк. 161–175, 186–198; *Проскурякова Н. А.* Земельные банки Российской империи. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 239. **28.** Дореци сам міністр був фаховою людиною в галузі історії російського банківництва. Див.: *Толстой Д. А.* История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. – СПб., 1848. **29.** *РГИА.* – Ф. 1152. – Оп. 10. – Спр. 281. – Арк. 161–175, 186–198. **30.** Цікавим з цього приводу є характеристики, надана С. Ю. Вітте Івану Миколайовичу: «Он был приятным предводителем дворянства и приятным губернатором, и приятным товарищем министра внутренних дел, но человек он был не культурный, не умный, скорее ограниченный; человек хлебосольный, милый и очень хитрый». **31.** *Соловьев Ю. Б.* Самодержавие и дворянство в конце XIX века. – Л., 1973. – С. 172–174; *Московские ведомости [газета].* – 1885. – 1 апр. **32.** *Витте С. Ю.* Воспоминания: В 3 т. – Берлин: Книгоизд-во «Слово», 1922. – Т. I.: Царствование Николая II. – С. 462. **33.** *Печерин Я. И.* Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. – С. 99. **34.** *Акманов С. С.* Государственный дворянский земельный банк в системе кредитных

учреждений в дореволюционной России // Сибирский юридический вестник. – 1998. – № 2. – С. 56. **35.** РГИА. – Ф. 1152. – Оп. 10. – Спр. 281. – Арк. 209–214. **36.** *Высочайший рескрипт, данный благородному российскому дворянству* // ПСЗ – III. – Т. V. – 1885. – № 2882. **37.** *Мещерский В. П. Мои воспоминания.* – СПб.: Фото-цинко-хромолито-тип. Ф. Кройс, 1897–1912. – Ч. III.: (1881–1884 гг.). – 1912. – С. 239–242. **38.** РГИА. – Ф. 1152. – Оп. 10. – Спр. 281. – Арк. 201–207, 216–217; *Проскурякова Н. А. Земельные банки Российской империи.* – М.: Российская политическая энциклопедия РОССПЭН, 2002. – С. 242. **39.** *Отчет по Государственному Совету за 1885 год.* – СПб.: Гос. Тип., 1887. – С. 293. **40.** РГИА. – Ф. 1152. – Оп. 10. – Спр. 281. – Арк. 216–220; *Проскурякова Н. А. Земельные банки Российской империи.* – М.: Российская политическая энциклопедия РОССПЭН, 2002. – С. 243. **41.** *Высочайше утвержденное Положение о Государственном дворянском земельном банке* // ПСЗ – III. – Т. V. – 1885. – № 3016. **42.** *Отчет по Государственному Совету за 1885 год.* – СПб.: Гос. Тип., 1887. – С. 285. **43.** *Высочайше утвержденное Положение о государственном земельном банке* // ПСЗ – III. – Т. V. – 1885. – № 3016. **44.** *Отчет по государственному Совету за 1885 год.* – СПб.: Гос. тип., 1887. – С. 285.